

Gyásztöredékek

Felidézés és veszteség – a szomorúság és a hiány világperspektívája

Mikor meghal valaki, aki fontos volt számunkra, hiányát veszteségként éljük meg, melyet meggyászolunk. Elveszítettük világunkból azt a lényt, akihez érzelmi szálak fűztek. Nem találkozhatunk már vele, „nincs többé”, mondjuk, „elment”, „itt hagyott bennünket”. És ebben az „itt”-ben, ahol az ő „ott”-jához képest maradtunk – legalábbis egyelőre –, emocionális viszonyulásunk gyökeresen megváltozik iránta. Szeretetünk vagy más emóciónk már nem tud megtapadni eleven lényén, érzékelésünk, érzéseink egy nem-érzékenlő, nem-érző, ám valamiképp mégis jelenlévő létezőre irányulnak. Mintha emlékezéssé vált volna az „eredeti” viszony, mely hozzá fűzött.

Halottunkhoz való viszonyunk azonban tulajdonképpen nem emlékezés, nem tisztán az, inkább egyfajta

felidézés, hiszen egykori jelenlétére irányuló visszaemlékezésünkbe mostanra megváltozott jelenlétének tapasztalata vegyül, bármi is légyen a hitünk vagy gondolatunk állapota felől. A rá való emlékezés a halott sajátos létével, elmúltsága és bennünk való jelenvalósága összefonódásával szembesít, még mindenféle határozott elképzelések előtt, hitek és metafizikai konstrukciók nélkül.

A halott különös jelenlétének tapasztalata – „mintha itt lenne” – után különféle álmokban és látomásokban tükröződhet. A ráemlékezés, a rá gondolás és a felidézés az észleleti-képzleteti szférát aktivizálhatja, hogy ő, aki bizonyos értelemben „nincs”, egy másfajta értelemben továbbra is „legyen”.

Elvesztettünk valakit, és ez szomorúvá tesz. A szomorúság azonban nem egyszerűen a világhoz fűződő, amúgy steril viszonyulásunk komor, sötét átszíneződése, nem érzelmi ráadás a világra, hanem eredeti

világperspektíva. A gyászban feltörő szomorúság ráébredhet arra, hogy ebben az „érzésben” olyan táru fel a világból, ami egyébként soha. Hogy a szomorúság láttatni engedi azt, mi amúgy jobbára rejtve marad. A lassú áramlásban, a barnás-fekete tónusban, mellyel mindent bevon, megmutatkozik a világ folytonos elveszése és illanása, a tűnékenység melankóliája, melyet semmiféle kiegyenlítés-gondolat, semmilyen túl okos bölcselkedés nem tud eltüntetni. A szomorúság megélése ráébredhet arra is, hogy minden konkrét, ebből vagy abból fakadó szomorúság mögött egy eredendő szomorúság bujkál, a veszteségek mögött a veszteség mint olyan, a negativitás folytonos jelenléte. Az elvesztett lény halála ezért minden lény halálát felidézheti, és magával a halandósággal szembeállíthat.¹

A veszteség, a hiány látszólag a veszteség eredménye, valaki nincs számunkra, aki a miénk volt, akinek léte a létünk részévé vált. Ám egy ember halála fölerősítheti azt a többnyire elfedett érzést, hogy az elveszített végtére is mégsem volt sohasem a miénk. Nem volt és nem is lehetett, hiszen minden személy birtokolhatatlan, ellenáll az eltulajdonításnak. Ezért noha halottunk titokzatosnak tűnhet mostani létében és a hozzá fűződő viszonyunk-

ban, tulajdonképpen nem kevésbé volt titokzatos, míg élt, ám addig egy hitünk szerinti teljes birtokba vétel tárgya volt, mely talán soha ki nem mondódott, de ott motoszkált a fejünkben. „Eljön az idő, mikor kiismerem magam rajta, és megtudom, ki is ő valójában.” Ám ez az idő nem jött el, mert nem jöhetett, helyette az az idő jött el, melyben halálával visszahúzódott végleges birtokolhatatlansága nyugalmába. A személy e titka mindazonáltal nem az általa rejtegetett személyes titkaiban rejlik, nem elhallgatott vagy ismeretlen tényekben, melyekre fény derülhet halála után. Ilyen is megeshet, ámde itt nem erről van szó, hanem arról, hogy minden ember titok, még az is – meglehet, az csak igazán –, akinek élete „a szemünk előtt zajlott”, kinek sorsa úgyszólván „nyitott könyv” volt kezünkben. Hiszen hiába volt nyitva ez a könyv, olyan szavakkal írták tele, melyeket teljesen soha nem érthettünk.

Az elveszített halálával tehát a már mindig is végbemenő veszteség nyilvánvalóvá válása, lényének végérvényes megvonódása történik. Ám e veszteség sokrétű, egyaránt vonatkozik a közös élményekre, a szellemi és érzelmi-érzéki kapcsolatokra, a találkozásokra és egyebekre. A halott nem azért és nem úgy hiányzik, mert éppen nincs jelen, nincs velünk, hanem mert hiánya teljesen aktualizálódik. A hasonlóság ellenére alapjai-

ban más egy élő ember elvesztése, a tőle való elhagyatottság és elválasztottság, hiszen a találkozás lehetősége ekkor legalábbis adott marad, még ha soha nem teljesül is. Ezért is oly kínzó annak bizonytalansága, aki valamiért nem tudja, szerette meghalt-e, vagy „csak” eltűnt. A halott hiánya más jellegű, mint az élőé, nem is feltétlenül konkrétan megélt vagy elfojtott hiány, hiszen például egy olyan ember esetében, akit hetente vagy havonta láttunk, halála nem kelti bennünk azonnal a tőle való fájdalmas megfosztottság érzését.

És mégis: halála pillanatában úgy kezd hiányozni, mint előtte sohasem, bármennyit is volt távol tőlünk.

A szomorúság világ- és létperspektívája tehát a hiányéval kapcsolódik össze, közösen hoznak létre egy olyan mintázatot, mely tapasztalatunk egészét átszínezi. Aki szomorú, akinek hiányzik valaki, az a dolgokat „más színben látja”, ám ez a más szín ugyanolyan eredeti kolorit, mint a vidámságé vagy az önfeledtségé, mikor éppen semmi és senki nem hiányzik.

Világvesztés és énvészítés – az ismeretlen adomány

Csak hogy van olyan gyász is, melyben nem egyszerűen arról van szó, hogy valaki kiesik a saját világból, hogy elveszítetek egy embert, mi-

közben – bár tapasztalatom átszíneződik – világom és benne én magam változatlanul megmaradok. Hanem az történik, hogy a halottal együtt elveszítem a rálátást is saját világból és önmagamra. Elveszítem az ő nézőpontját, perspektíváját, melyet korábban beolvastottam a sajátomba, melyet – legalábbis részeiben – magamévá tettem, így ennek eltűnével az egész világ omlik össze és vele együtt önmagam. Gyászomban világom teljes átstrukturálódását tapasztalom, melyet ugyan idővel egy új világ képződése követhet, ám amíg ez végbemegy – márpedig ez időbe telik és a folyamatot nem lehet siettetni –, a világvesztést követően egyfajta világnélküliségbe merülök, talajtalanságba, fogódzók és támpontok, irányok és mércék nélküli állapotba. Személyiségem gyökeres, radikális átformálódása pedig sajátos egzisztenciális szédületbe, űrbe vet bele. Gyászom végső soron világom és saját magam feletti gyász is, nem pusztán a veszteség, hanem a világ- és énvészítés értelmében.²

Halottammal együtt tehát azt a világot is elbúcsúztatom, amit ő látott, ami neki tárult fel, ami az ő világa volt, de ami mégis beleolvadt az enyémbé, az én világom részévé vált, amit általa én is megpillanthattam. Ahogy, mondjuk, a fákra vagy az emberekre nézett, ahogy elnevezett valamit, ahogy mozdulataival belakta a teret, ahogy sajátosan érzett és

érezkelt, ahogy el tudott gondolni valami számomra elgondolhatatlant. Ez mind elsüllyed. És ezekkel együtt lényemnek attól az oldalától, végső soron attól az énemtől is búcsút kell vennem, aki (csak) neki voltam, akit ő alkotott magának, és akivel talán én is azonosulhattam, ha elsajátítottam. Szemével együtt elvesztem a világ látványát, tekintetével saját magamról alkotott képemet. Már nem vagyok az ő valakije, élettörténetem, múltamnak eseményei, ahogy ő mesélte, elillantak. Azok a lehetőségeim, melyeket ő látott bennem, avagy belém, eltűntek.

Míntha megöregedtem volna hirtelen.

Amde ez az állapot éppen ezért nemcsak veszteség, de „nyereség” is, egy új, ismeretlen világ és egzisztenciámód elnyerése, legalábbis ennek ígérete. Ez a halottam testamentuma, végső adománya. És míg a gyászban lévő veszteséget idővel fel lehet dolgozni, a nyereséget sokkal nehezebb. Mert inkább az dolgoz fel engem. Míg a gyászfolyamatot integrálhatom az életembe – „a gyászév elmúlik” –, a gyász folyamán létrejövő világ- és egzisztencia-változás, az új létezés elnyerése alapjaiban forgat fel engem. Hiszen magának a gyászfolyamatnak, élményeknek és tapasztalatoknak magamba integrálását forgatja fel, veszteség-feldol-

gozó éneimet „dolgozza fel”, alakítja át. Mintha valami olyasmi történe velem, amit nem tudok irányítani, amire nem tudok rálátni, mert nincsen fix pontom önmagamon belül. Énem határai képlékennyé válnak, hogy ki- és beáradjon rajtuk keresztül a halállal érintkező élet folyama.

És mindeközben azt veszem észre, hogy amit elveszítettem, visszakaptam – de másképp. Hogy tekintete, mely végigkísért, míg élt, hogy aztán halálával eltűnjön, most úgyszólván belém költözött. Belopódzott szemhéjam alá, hogy kölcsönvegye az enyémet, a tekintetemet, a szememet. Hogy kölcsönvegyen engem. Már nem kívül van a szeme, hanem itt belül. „Belőlem fognak nézni” – írja Ady.³ Vajon mit lát ő, és mit látok én? Látja-e az eseményt, ami ő maga, látja-e belőlem önmagát? Lát-e engem, és én látom-e gyászoló magamat ezen ismeretlen adomány segítségével? Hisz végtére is nemcsak az ő halála, hanem az én gyászom is esemény, mely sajátta tehet, ám míg a halál tulajdonképpeni értelemben nem-eseményszerű esemény, addig gyászom e nem-eseményre vonatkozó esemény.

A gyász kettős horizontálitása

Legmélyebb gyászomra így talán nem is a szomorúság a legjobb szó.

Noha a szomorúságban is megképződik egy világ, mint a gyászban, nem vagyok feltétlenül és mindig szomorú, bánatom lehet alkalmi, sőt teljesen rejtett, akár önmagam számára is. Mégis gyászolok, gyászom ott van állandóan a háttérben, átírja minden tapasztalatomat, átjárja minden mondatomat és gondolatomat, átítatja minden vidámságomat és örömeimet. A szomorúságnál is alapvetőbben forgatja fel az egész tapasztalásrendszeremet, alkotja meg világom vázát. Ilyenként jobbra nem tárgyként jelenik meg, melyen gondolkodom, melyen munkát végzek, hanem mögöttes hatalomként, mely odavetíti az előtérben tapasztalt világ mögé egy másikat, miáltal az előteret is megváltoztatja, hiszen előtérré változtatja azt, ami teljes akar lenni. Mintegy beárnyékolja a világot, avagy körbeöleli horizontszerűen, mindent úgy hagy, ahogy van, csak éppen „eltakarja előle a napot”. Mintha megkettőződne a létem, és párhuzamosan futna egy nyilvánosságnak szánt élet a maga nyilvános idejével és egy gyászélet a saját gyászidejével. Ám még ez sem pontos, hiszen a nyilvánosságtól elkülönülő, egyedülletben töltött életem, a belső életfolyam is kettéválik egy gyásztalan áramlásra és egy gyásszal telire. És persze a nyilvánosban is megjelenhet a gyász, szóba kerülhet, megemlítődhet, neki szentelt rituálékkal telítődhet. Ennek a most már

megsokszorozódott életfolyamnak a négy ága persze minduntalan kereszteződik, egymásba áramlik. Ezek az elkülönülő, egymással érintkező ágak egzisztenciámat sajátos állapotba hozzák, saját élettörténeteim futnak egymás mellett párhuzamosan, akárcsak a kettős ügynöké vagy a hallgatásra ítélt emberé, aki befelé kezd élni. Vagy még inkább, azé az íróé, aki beköltözik az írásaiba. Igen, talán ez a leginkább zavarba ejtő és nyugtalanító: gyászom legbelül valami olyasmiként szerveződik, mint egy alkotója fölébe kerekedő irodalmi szöveg.

Akár meg is fordíthatjuk a dolgot. Meglehet, gyászom nem a háttérben van, inkább az előtérben, de oly mértékben, annyira közel hozzám, hogy elkülöníthetetlen a világtapasztalatomtól. Néha még csak észre sem veszem, annyira eggyé válik velem, hogy úgyszólván „elfelejtem”.⁴ Láthatatlan prizma, mely megtöri és szétszórja a fényt.

Gyászomnak azonban van egy másfajta horizontalitása is. Hiszen lefolyása, átalakulása is mintegy a tudatom háta mögött megy végbe, nincs akaratlagos befolyásom rá, miközben az előttem kiterülő világ fokról fokra új színezetet kap. Minden úgynevezett gyázmunka mellett és akár ellenére is gyászom alakváltásai alapvetően uralhatatlanok szá-

momra, úgyszólván önálló mozgása van, melyet ugyan megfigyelhetek, de alapvetően nem befolyásolhatok. Megtörténik velem, időnként megköveteli a figyelmemet, időnként szép csendben alakul bennem valamerre, ám minél inkább el akarom kapni, hogy valamiféle gyásztól érintetlen bölcsesség nevében megragadjam és megdolgozzam, annál inkább kicsúszik a kezeim közül.

Az igazán mély, az egzisztenciát alapjaiban érintő gyász ugyanis ellenáll az ilyesfajta megragadásnak, sőt magának a gondolkodásnak is. Igazából nincs is mit elgondolnom rajta, gondolkodásom hiába keresi a fogást rajta, mert vagy elillan, vagy ha mégis megragadom, akkor éppen e megragadás által vétem el. Csak gyászra érzékeny figyelmem próbálhatja meg határait letapogatni, mélységét felmérni. És csak annyiban, amennyiben e figyelemmel teli gondolkodásom maga is belebocsátkozik a gyászba, beengedi magába, hogy átjárja, hogy önmaga is átszűrődjön rajta. Az ilyen gondolkodás és beszéd tekintettel van a gyász kettős horizontalitására, a tapasztalat beárnyékolódására, a totális megismerés és uralás lehetetlenségére.

Gyászom csak e pillanattól fogva mérséklődhet gondolataimban elgondolhatatlanná, enyhülhet elbeszéléseimben elmondhatatlanná.

De nem a közhellyé koptatott „felfoghatatlan veszteség”, „tragikus esemény” és hasonlók értelmében. Nem a haláleset kapcsán szánkra tolnó szóvirágok az érdekesekek, nem is a halott életkora, jelentősége, „szellemi hagyatéka” és más effélék. A saját gyász mélyebben érint, ott, ahová a nyelv ritkán merészkedik, ahol a gondolkodás elveszti otthonosságát, ahonnan visszatáncolva nyelv és gondolkodás egymásnak is búcsút intenek, hogy idegenként kérjék számon egymástól saját tehetetlenségüket.

Merthogy vannak a többé-kevésbé racionális gondolatmenetek, akár nem is hidegek, érzéketlenek, melyek bölcs belátással, tanácsokkal párosulnak, miszerint a „halottnak is jobb így”, „szép életet élt”, „az élet megy tovább”, „fel kell dolgozni”, „csak a teste”, „találkozunk majd”, „Isten akarata”, „a sors rendelkezése”, „örök üdvösség”, „létforgatag”, „újjászületés”, „ellobbanás” és így tovább. Ám eközben a gyászoló érzelmeiben egy másik történet zajlik. Vesztesége tapasztalatát alapjaiban nem érintik elméje belátásai, bármily nagyszerűek is legyenek azok. Ezt csak az érzelmeket uraló tudat meglehetősen régi keletű és elterjedt, mégis kétséges modellje sugallja. Ha a gyász csak szomorúság lenne, valóban uralhatóvá válna – legalábbis lehetősége szerint – a tudat által. Belépne a hatalom és uralom

dimenziójába, ahol az érzelem és értelem erőviszonya határozná meg folyamata irányát.

Csakhogy itt nem pusztán érzelmekről van szó, nem legyűrendő bánatról, hanem – mint ahogy említettük – egy teljes világtapasztalatról, egy egészséges világhoz viszonyulás megváltozásáról. Ha tetszik, egy komplett világmegélésről. Ez változik, hullámzik, tolul erre-arra, részben függetlenül az elme belátásaitól, sőt bizonyos értelemben függetlenül magától a gyászolótól is. Nem tudatalatti folyamat, mely felszínre hozható, annál sokkal rejtettebb, hiszen nem rejtőzik sehova, inkább ő ad menedéket, ő rejti magába időlegesen az egzisztenciát. Irányíthatatlan, mert az irányító egész valóját formálja át. A várakozásban, az aktív passzivitásban lakozik, hogy úgyszólván *megtörténjen* a gyászolóval. Ezért tulajdonképpen értelmében eltárgyasíthatatlan, megmarad árnyéknak, avagy horizontnak. Ha rátekintek, odébb húzódik, és ebben a közelebb vagy távolabb húzódásban továbbélve mutatja meg engem formáló erejét.

A gyász időstruktúrája

Gyászom nemcsak horizontalitással, hanem sajátos időstruktúrával is rendelkezik, mely átírja az időről szőtt elképzeléseimet és meséimet,

felforgatja gyászmentes időtudatomat és teóriáimat. A gyász ugyanis egyfelől az időben terül ki, benne bontakozik ki, ám másfelől nem csupán belakja az időt, hanem át is alakítja, magához hajlítja. Nem fokozatosan enyhül, mint egy gyógyuló seb, hanem fájdalma úgy múlik mintegy, hogy fokozatosan erősödik, mélyül. A hiány és a veszteség tapasztalata, az ismeretlen új adománya egyre bővül. Mintha addig akarna tágulni bennem, míg azonos kiterjedésűvé nem válik velem.

Meglehet persze, csak egy ideig fog tartani mindez. Ám ha gondolatban előre próbálnék szaladni, hogy szemügyre vegyem azt az időt, mikor már elhalványult annyira, hogy ne forgassa fel teljes valómat, ha tehát mások gyászába vagy valamiféle általános gyászlefolyásba, gyásztan-könyvek leírásába próbálnék kapaszkodni, úgy megkerülni akarnám a nekem adódó időt, siettetném a számomra rendeltet. Ez azonban lehetetlen vállalkozás. Hiszen ha sikerülne, ha át tudnám ugrani a saját gyászom idejét, úgy kiugranék az egzisztenciámból, az időben kibomló életösszefüggésből és egy olyan emberbe ugranék, aki nem én vagyok. Vagyis felszámolnám azt, amiért az egészet csinálom. Ezért aztán a lényeg tekintve nem sokat számítanak a gyázmunkáról szóló mégoly okos

tanítások, azok számomra nagyon is egy *gyász*on túli pozícióból beszélnek, a végéről próbálják megfogni a dolgot, noha az soha nem adott a folyamaton belül lévő számára. Kívül vannak azon, amin én belül vagyok, így olyanok, mint akik az utazás élményét összekeverik a végállomáson kapható menetrenddel.

Be kell látnom hát, hogy bármi is lesz *majd* a gyászom lefolyása, *jelenleg* örökké tartónak mutatkozik, el nem múlnak, potenciálisan végtelességek. Mintha az én gyászom csak az engem gyászolással múlna el. Halál a halállal. Nyitott a jövő felé, lezáratlan jövővel rendelkezik, az örökké tartó fájdalom idejével („ez lesz mindig”), melynek elmúltában ugyan reménykedhetem, de a végét mégsem tudhatom. Ennyiben e gyászban adódó fájdalmas jövő nem úgy múlik el, mint a jövők legtöbbször, tudniillik hogy jelenné és múlttá válik, mint például egy jövőbeli időpont a naptárban, hanem e jövő csak akkor szűnik meg, ha a saját időm egész struktúrája változik meg. Ámde épp ez az, ami felől nincs bizonyosságom, hisz jelenleg gyászom formálja e struktúrát, és ez azt mutatja, hogy e fájdalmas jövő elmúlni nem képes, ezért tulajdonképpen soha el nem jövő jövő. Nem idő tehát, inkább létállapot, múlt nélküli jövőidő, mert az a jelenpont, ahonnan nézve közeledne, folyamatosan mintegy továbbtolja maga előtt.

Gyászomba így egyszerre tapasztalok jövő-vesztést és jövőre-vonatkozást. Mikor múlik el? – kérdezem naponta, szaladnék, ugranék előre, előle, de nincs bennem senki, aki szaladna, ugrana és nincs hova szaladnom, ugranom. Gyászom így a múlt túlhatalmát is felmutatja a jövő felett, a már megtörtént különleges erejét.

Végül, de nem utolsósorban a gyász során olyan jelen és jövő nélküli múltak tudatomba beözönlését tapasztalom, melyek halottam életére vonatkoznak, életeseményeire, folyamatokra, melyek már nem folytatódhattak, nem tudtak egy későbbi jelenbe elérkezni. Hiszen hiába – adott esetben – a halál árnyéka a haldokló életében, hiába a racionális kalkuláció, hogy ne tervezzen előre, maga az életösszefüggés az, ami kivetül a (halál utáni) jövő felé, akár még a halál előtti utolsó pillanatban is. Ami felé azonban benne kivetült, már nem jött el, ez volt az ő soha el nem jövő jövője.⁵ Az én gyászomba e nem-eljövétel, e soha-el-nem-érkezés tudata is beépül, azaz azoknak az időknak az „emléke”, melyeket soha nem élt vagy éltünk át, és amelyekkel én is rendelkezem, amennyiben bennem is végbement e kivetülés. Ezekhez adódik most a „másik idejének átvállalása”. Lezáratlan, de folytathatatlan múltakkal árasztódom

el, zárványokat képző betokosodott időkkal, melyeket jó eséllyel magam-mal fogok hurcolni ezután.

Metafizikai konstrukciók, a fenomenálisan adott szubsztancializálása

Az ismétlés előre fordított emlékezés, mondja Kierkegaard,⁶ ennyiben a gyász ismétlésnek fogható fel, a halál megismétlésének és a múltban adott esemény jövőbe kivetítésének. A gyász egyfajta soha véget nem érő iteráció, egy végtelenben elhaló sorozat megalkotása. A jövőbe hatol, ám e kinyúlást nem az épp bekövetkező észlelés anticipációja (a husserli protenció), de elsődlegesen nem is a várakozás vagy a remény (Augustinus), hanem a *hűség* és *ígéret* – mint önmagát megelőzés (Heidegger) – vezeti és formálja. A remény nélküli hűség azonban éppoly nehéz, mint az emlékezet nélküli felidézés tiszta aktusa, így a tudat megalkotja magának azokat a tereket, amit belakhat érzéseivel. „Létrejön” tehát a *halott*, aki és ami valamiképpen *van* és valamiképpen *nincs*, hogy a konkrét tapasztalattól leválva beillesztődjön egy általános elméletbe, így hitek és tagadások, bizonyosságok és bizonytalanságok teoretikusan újraalkotott tárggyá váljon.

A halotthoz való viszonyulás ennyiben összevethető a *holttest* sajátos

ontológiai státuszával, noha a kettő nem ugyanaz. A holttest nem személy, de nem is tárgy, nem élő ember, de nem is pusztán „test”. Nem egy egyszerű kiterjedt test-dolog (*Körper*), hanem a saját és a másik testének tapasztalatát elvesztett, egykor eleven test (*Leib*), mely elindult a dologgá válás útján. Térbeliséggé transzformálódó időbeliség, mely az őt szemlélő tekintet elől mintegy visszahúzódik önmagába. Halottat, holttestet látni ugyanis azzal szembesít, hogy az emberi létezés olyan testiséggel együtt bukkan fel a világban, mely egyszerre személyhordozó és fizikai tárgy, ám mindezekon túl van egy sajátos önléte, a test-lét egy harmadik formája, mely nem az önvonatkozás/öntapasztalat (az élő test önérzékelése, a test tartása, viselkedés stb.) és nem is a pusztá objektivitás (fiziológiai folyamatok, hullamerevség, lebomlás) szintjén megy végbe, hanem kizárólag interszjektíve, a rá irányuló *post mortem* tekintet zavarodottságának terében. A holttest – akárcsak a halott – *van*, de még *sincs*, *nincs*, de mégis *van*. Valami, aminek nem szabadna lennie, mégis adódik a tapasztalatban. Egyfajta egybefonódás, ellentmondás a primer élmény szintjén, köztesesség, átmenet, határállapot, melyet a vallások, a metafizikai tanítások, a tudományos teóriák vagy éppen a hétköznapi praktikák igyekeznek mihamarabb „eltüntetni”.

Ez az „eltüntetés” többféle módon mehet végbe. A szem elől eltüntetésen és a fizikai megsemmisítésen, tehát a gyakorlati átalakításon kívül számos elméleti konstrukció igyekszik a halottat és a holttestet „elhelyezni” valahol. Fizikai és imaginárius terekhez rendelni, azokba zární, hogy feloldódjon az a zavarodottság, amit léte jelent a túlélőknek. Ilyen például a *találkozás-terek* és a *találkozás-idők* létesítése a jövőtlenség kínjának feloldására: lélekmély, túlvilág, transzcendencia, újjászületés, feltámadás – metafizikai és eszkatológikus konstrukciók, melyek a tapasztalatban adottat hiposztazálják, szubsztancializálják. Vagyis azt a köztest, ami a halott, ami ő fenomenálisan, rögzítik valami olyan dologiságban, amivel így-úgy, de rendelkezni lehet.

És amiképp fokozatosan „eltűnik” a halott a fenomenális színről, úgy „tűnik el”, húzódik vissza a gyász a gyászolóban. Pusztá érzéssé fokozódik le, száműzetik a lélekbe, bezáródik a szubjektív bensőségességbe, hogy ott maga is lassú vagy gyors halálra legyen ítélve. A gyászban feltárló világ, a világ úgyszólván „átgyászolódása” helyett egy stabil világgal szembeni kimunkált viszony jön létre, melyhez kinek-kinek a saját hite és hitetlensége párosul, amivel igazodhat hozzá. Az emocionális és teoretikus redukció eredményeképpen

a világegész sötét felfénylése helyébe az *érzelmek és elméletek* világa és nyelve lép. Az emocionális és metafizikai vigasz retorikája utat tör magának az egzisztencia felé.

Gyász és büntudat, a túlélésben adódó sorsszerűség

Végül a túlélő, a gyászoló úgynevezett *büntudatáról*. Büntudatom a bűn eltörlésére irányuló vágyamnak – feloldozás, vezeklés stb. révén – és az eltörölhetetlen bűnösség tudatának – én tettem! – feszültséggel teli egysége. Már nem akarom elkövetni a bűnt, rossznak tartom, nem az vagyok, aki elkövette, de ugyanakkor mégiscsak az vagyok, máskülönben nem lenne az én bűnöm, nem az én bűnöm lenne, vagyis azonosulok is vele, magamra vállalom. Azonosság és mássá-levés (hegeli) szintézise, a más integrálása az azonosba, a bennünk rejtőző idegenség elsajátító tapasztalata. A büntudat érzése által pedig – Sartre-ral szólva – kísérletet teszek a valóság, jelen esetben a múlt, saját múltbeli énem mágikus megváltoztatására.⁷ Ez persze sohasem sikerülhet tökéletesen, hiszen akkor eltűnne maga a bűn, eltűnne a saját én, szakadás, egyfajta skizofrén állapot jönne létre. Itt az ellentmondás. A múlt megváltoztathatatlanul lesz a megváltoztatás vágyának tárgya, ellenálló hatalomként, melyet

megpróbálok „legyűrni”. Ráadásul, mivel a bűn belőlem fakadt, bármikor újra megtörténhet, hacsak nem gondolom úgy, hogy végképp magam mögött hagytam azt az ént, aki elkövette. Ezért van a bűnből megtértek, a kísértésnek kitett szentek ellentmondásossága. A bűnbánat, a gondolkodás fordulata – a *metanoia* – az a csodás hit, hogy már nem leszek az, aki voltam, miközben bármikor lehetnék, hiszen ha nem lennék kitéve a bűnnek, nem lenne súlya mindennek.

Bűntudatom tehát az időre vonatkozik, így egyúttal a múlt, az idő eltörlésére irányuló vágyak és a múlt-tudatnak, az időtudatnak az egysége. A véglegesség és a végtelenség, a befolyásolhatatlanság és a nyitott időhorizont szintézise. Ez a struktúra meglepő módon hasonlít a *gyász*éra. Bizonyára valóban elkövettem bűnöket a meghalttal szemben, ami most hatványozott mértékben okoz fájdalmat, ám nem ez a lényegi mozzanat, hiszen gyászom „bűntudata” mindenféle büntől függetlenül is fellép, mert eredendőbb, átfogóbb, mint a tényleges bűnök tudata. Ez utóbbi mintegy alete és folyománya a gyászban meglévő és valójában elnevezetlen tudatállapotnak, melyet így szerencsésebb valami más kifejezéssel illetni, például *véglegesség-tudatnak* vagy *lezártságtudatnak* nevezni. Túlélőként már túlélésem folytán is érezhetek vala-

mi büntudathoz hasonlót, sajátos szégyent, mely abból a titkolnivaló örömből vagy bosszúságból fakad, hogy végül is nem én haltam meg, hanem a másik.⁸ Ám a döntő az a belátás, hogy a másik halála megváltoztathatatlan tény, olyan *factum brutum*, mely ellenáll a befolyásolás vágyának, ellenáll a horizontok megnyitásának és végső soron a szabadságnak. Egyfajta *sorszerűség* rajzolódik ki bennem, mely nem egyszerűen a halál tényére, hanem éppígy-létére, megtörténte konkrét módozatára vonatkozik. Vagyis arra, hogy mostanra meghíusultak a másik halálának korábban meglévő egyéb lehetőségei, hogy épp úgy történt meg a dolog, ahogy történt és nem másképp, ez a tényszerűség pedig egyfajta nehézkedésre tesz szert, mely szembeszegül a fantáziámmal és a gondolkodásommal, mely a halál tényét és módját önmagán belül variálgatni próbálja.

Természetesen minden esemény sorseseemény lehet, nem csak a halál és a gyász. Egy adott pillanatban hozott döntés, melynek súlya akkor még nem látszott, később sorsformálónak bizonyulhat. Ugyanígy egy esemény, amely úgyszólván megeseett velem, meghatározóvá válhat számomra. A másik halálával azonban más a helyzet. Heideggerből kiindulva, de vele szemben mondható,

hogyan tulajdonképpen értelemben *a halál mindig a másik halála*, mivel a saját halál nem esemény, nem is a tapasztalat tárgya, hanem világom végső horizontja. Mindig valaki más hal meg, és én sohasem lehetek az a Másik. Én majd egy engem túlélő számára leszek ilyen Másik, az ő nézőpontja azonban nem foglalható el. Nem egyszerűen annyiban, hogy sohasem lehetek az, aki kívülről lát engem,⁹ hanem ennél alapvetőbb értelemben, tudniillik, hogy sohasem lehetek az, aki túlélem saját magamat. Sohasem lehetek egy olyan világban, amiből én már kihullottam. Mindennek félelme vagy éppen vágya persze megjelenhet az egzisztenciában, hiszen az úgymond halálból visszatérők gyakran tapasztalnak ilyesmit. Ők azonban mindvégig az életvilágon belül maradtak, bármit is tapasztaltak, hiszen ha nem így lett volna, nem vált volna tapasztalattá mindez számukra. Ugyanerről tanúskodik az a – némely fikcióban megvalósuló, ámde lényegét tekintve

beteljesíthetetlen – titkos vágy, hogy ott legyek saját temetésem.¹⁰ Ez is az öntúlélés ősi képzete, mely azonban rendelkezik egy további mozzanattal. Hiszen ekkor megtapasztalnám azt, hogyan viszonyulnak hozzám mint halotthoz a többiek, a túlélők. Úgyszólván megpillanthatnám lényem azon aspektusát, mely csak halálom után tárul fel mások számára. Megszólíthatatlan önmagamra látnék rá, eltárgyasult, halott-énemre, megismerném halálom után folytatódó történetem, mint Odüsszeusz a szírének dalát hallgatva. Ámde hiába a képzet, a vágy, a félelem, mindez megtapasztalhatatlan, csak a gondolatával rendelkezem. E gondolat súlya viszont rám nehező: lényem általam birtokolhatatlan legmélyebb titka talán nem is annál a Másiknál van, aki rám pillant, hanem annál a végtelenül idegenebb Másiknál, aki túlél engem.

A Másik halálát gyászolva tehát az ő idegenjévé váltam, feltárhatatlan titkának hordozójává.

JEGYZETEK

1. Vö. Polcz Alain: Gyászban lenni. In Adamik Lajos – Jelenczki István – Sükösd Miklós: *Mauzózeum. Halál-irodalom. „A halállal való foglalkozás”*. Bölcsész Index Centrál Könyvek, Budapest, 1987. 169–178.
2. A gyász a világon-lét egy variációja, írja Maurice Merleau-Ponty. Lásd Az

észlelés fenomenológiája. L'Harmattan, Budapest, 2012. 384.

3. Ady Endre: *Nem adom vissza*. Vig Mihály Ady-feldolgozásában e verset a *Ha holtan találkozunk* című költemény mellé helyezte, ezáltal az idézett verssort a halál kontextusába illesztette. Lásd: <https://www.youtube.com/>

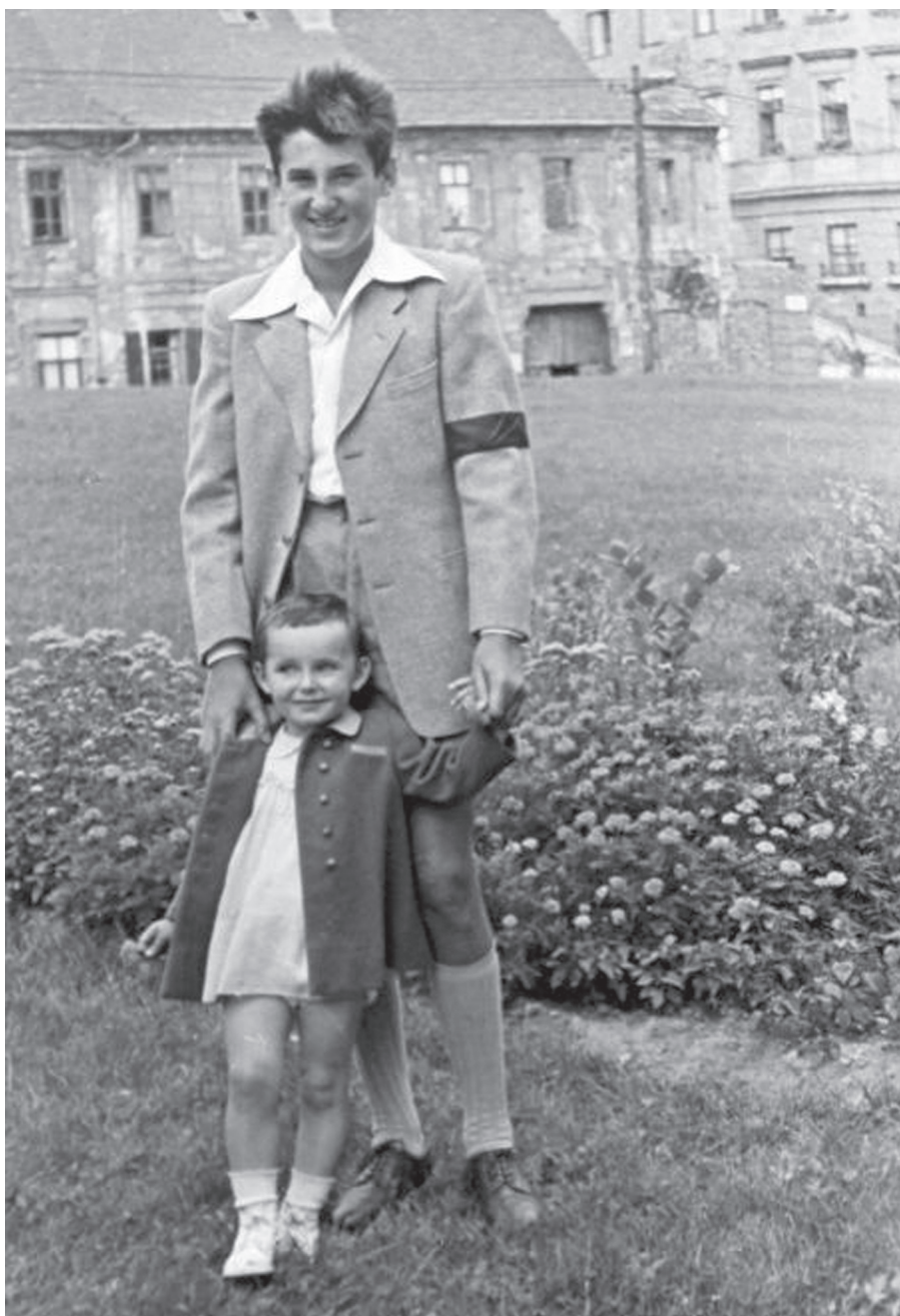
watch?v=5LgPMRaRzP8. *Ha holtan találkozunk*: „Áldj meg, ha itthagysz, áldj akkor is, / Ha rossz voltam. / Nem nézhetünk egymás szemébe / Majd egykor holtan. // Fölpattant, nagy, halott szemeink / Kérdve világítják az éjünk: / Miért nem voltunk jók egymáshoz, / Amikor éltünk?”. *Nem adom vissza*: „Visszaadok én mindent, / Ha visszaadni lehet, / De nem adom vissza / A szemed. // Belőlem fognak nézni / Téged és egy kék tavat / S mit a földön nézni / Még szabad. // Visszaadok én mindent, / Ha visszaadni lehet, / De nem adom vissza / A szemed.”

4. Vö. Sajó Sándor: *Majdnem minden. A megtört totalitás dialektikája*. L'Harmattan, Budapest, 2014. 42.
5. Ennyiben a gyásznak van egy „ukronisztikusnak” nevezhető aspektusa. Az ukrónia típusaihoz és kontextusaihoz lásd Czeglédi András könyvét: *Ukrónia és vidéke* (kézirat, 2019. 18. skk).
6. Lásd Søren Aabye Kierkegaard: *Az ismétlés*. L'Harmattan, Budapest, 2008. 9.
7. Lásd Jean-Paul Sartre: *Egy emócióelmélet vázlatja*. In *Módszer, történelem, egyén. Válogatás Jean-Paul Sartre filozófiai írásaiból*, Gondolat, Budapest, 1976. 68., ill. 88–89.
8. Vö. Maurice Blanchot: *A túl nem lépés*. Kijarat, Budapest, 2014. 105–106.
9. „...a másik néz engem, s mint ilyen, birtokában van létem titkának, tudja, mi vagyok; létem legmélyebb értelme tehát kívül van rajtam, egy távollétbe van zárva...” – írja Jean-Paul Sartre. Lásd *A lét és a semmi* (L'Harmattan, Budapest, 2006. 434.) Ámde – Lévinas nyomdokain járva – ne feledjük, hogy az engem néző másik egy arcként tekint rám, így tehát az ő rám tekintő arca ez a bizonyos létem titkát magába záró távollét. Csak a voyeur esetében jön létre arc nélküli tekintet, arcának távolléte így megfoszt saját távollétemtől, ám ő így nem lényembe lát bele, mint reméli, hanem egy tekintetnek ki nem tett látványba.
10. Halász Péter saját tényleges halála előtt megrendezett élő ravatal akciója – többek közt – ezt a lehetetlenséget idézte meg.

© Fortepan, Schoch Frigyes

1904, Kassa, evangélikus temető, Schoch-síremlék

© Fortepan, Saly Noémi

1958, Budapest, I. kerület, Döbrentei tér